

Effect of spirituality and spiritual wellbeing on life quality

Narjes Heshmati-far¹, Mohaddeseh Mohsenpour², Esmael Mousa-zadeh³

1. MSc, Student of Nursing, Student Research Committee, Sabzevar University of Medical Sciences, Sabzevar, Iran
2. PhD Student, University of Social Welfare and Rehabilitation Sciences, Tehran, Iran
3. BSc, Student of Nursing, Student Research Committee, Sabzevar University of Medical Sciences, Sabzevar, Iran

Background: Despite of all human achievements and facilities, life dissatisfaction is an important problem for families and communities. Each day the number of people who believe that spiritual factors can have impact on their life quality, and it is a treatment for their weakness and helplessness, is growing. Also there is a growing tendency to specialists who cure illnesses and maintain patient's health using spirituality. The aim of the present systematic review was the evaluation of spiritual and spiritual wellbeing on life quality.

Materials and Methods: In this systematic review, relevant papers were gathered and analyzed from scientific databases such as ScienceDirect, Pubmed, IRANDOC, IranMedex and SID and

Conclusion: Our research showed that people with higher spiritual health experience: high quality and healthy life with more acceptable lifetime and lesser mortality, lesser diseases and higher diseases tolerance, higher disease recovery, higher life satisfaction, lower use of health care services and higher social activities. Almost all papers were agreed that spiritual wellbeing is effective on people life; therefore the researchers suggest use of spirituality along with conventional treatment to control diseases and improvement of people quality of life.

Keywords: Spirituality, Spiritual wellbeing, Quality of life

مقاله مروری

نقش معنویت و سلامت معنوی بر کیفیت زندگی

نرجس حشمتی فر^۱، محدثه محسن پور^۲، اسماعیل موسی زاده^۳

تاریخ دریافت: ۹۲/۱۰/۱ تاریخ پذیرش نهایی: ۹۲/۱۱/۳۰

چکیده

مقدمه: در دورانی به سر می‌بریم که علیرغم تمام پیشرفت‌ها و امکانات، نارضایتی از زندگی به عنوان مشکلی برای خانواده‌ها و جوامع مشهود است. هر روز به تعداد افرادی که معتقدند معنویت عاملی تأثیرگذار بر کیفیت زندگی و درمان رنجوری و درماندگی آن‌ها است و بر متخصصین که برای درمان بیماری‌ها و حفظ سلامتی بر باورها و رفتارهای معنوی متمرکز می‌شوند، اضافه می‌شود؛ لذا هدف از این مقاله مروری، بررسی نقش معنویت و سلامت معنوی بر کیفیت زندگی است.

مواد و روش‌ها: در این پژوهش مروری مقاله‌های مرتبط از بین مقالات متعدد با جستجو در پایگاه‌های معتبر همچون Iranmedex، Irandoc، pubmed، sciencedirect و Sid استخراج شده و مورد بررسی قرار گرفته است.

نتیجه گیری: بررسی در مطالعات مختلف نشان داد در افرادی که از معنویت و سلامت معنوی بالایی برخوردار هستند موارد زیر وجود دارد: برخورداری از یک زندگی سالم و مولد و باکیفیت توأم با طول عمر قابل قبول و کاهش میزان مرگ و میر هم‌چنین پیشگیری از بیماری، افزایش تحمل بیماری، بهبود سریع تر بیماری، احساس رضایتمندی از زندگی، کاهش میزان استفاده از خدمات بهداشتی - درمانی و تعامل سالم فرد در اجتماع و در نهایت این که اکثریت قریب به اتفاق مطالعات، حاکی از تأثیر مثبت معنویت و سلامت معنوی در کیفیت زندگی افراد بوده و پژوهشگران لزوم استفاده از معنویت را در کنار درمان‌های طبی، جهت کنترل و درمان بیماری و بهبود کیفیت زندگی پیشنهاد می‌کنند.

کلید واژه‌ها: معنویت، سلامت معنوی، کیفیت زندگی

۱. دانشجوی کارشناسی ارشد پرستاری، کمیته تحقیقات دانشجویی، دانشگاه علوم پزشکی سبزوار، سبزوار،

ایران

۲. دانشجوی دکتری پرستاری، دانشگاه علوم بهزیستی و توانبخشی تهران، ایران

۳. دانشجوی کارشناسی پرستاری، کمیته تحقیقات دانشجویی، دانشگاه علوم پزشکی سبزوار، سبزوار، ایران

مقدمه:

«وَلَقَدْ جِئْنَاهُمْ بِكِتَابٍ فَصَّلْنَاهُ عَلَىٰ عِلْمٍ هُدًى وَرَحْمَةً لِّقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ» (اع—راف، ۵۲)
 بر مردمان کتابی فرستادیم که در آن هر چیزی را بر اساس دانش تفصیل دادیم و این کتاب راهنما و رحمت است برای آنان که ایمان می‌آورند.

در دورانی به سر می‌بریم که علیرغم تمام پیشرفتهای و امکانات، نارضایتی از زندگی به عنوان مشکلی برای خانواده‌ها و جوامع مشهود است. هر روز به تعداد افرادی که معتقدند معنویت عاملی تأثیرگذار بر کیفیت زندگی و درمان رنجوری و درماندگی آنها است و بر متخصصین که برای درمان بیماریها و حفظ سلامتی بر باورها و رفتارهای معنوی متمرکز می‌شوند، اضافه می‌شود، انسان امروز با آگاهی و بینش به این عقیده رسیده است که بدون معنویت تنها می‌ماند و در گرداب تکنولوژی به فنا می‌رسد و یکی از بهترین راهکارها برای نجات خود معنویت و برخورداری از سلامت معنوی است. او به این باور رسیده است که با دور شدن از معنویت، پوچی و درماندگی و سردرگمی در انتظارش خواهد بود و به یک زندگی مطلوب دست نخواهد یافت (۱).

بر همین اساس در سالهای اخیر پژوهشگران توجه بیشتری به معنویت و سلامت معنوی برای ارتقاء سلامت و بهبود کیفیت زندگی معطوف داشته‌اند (۲). آنها معتقدند در ایمان به خدا نیروی خارق العاده وجود دارد که نوعی قدرت معنوی به انسان می‌بخشد و در تحمل سختی‌های زندگی روزمره او را کمک می‌کند. از نگرانی و اضطرابی که بسیاری از مردم زمان ما در معرض ابتلا به آن هستند دور می‌سازد. در دوره‌ای که توجه فراوان به زندگی مادی و رقابت شدیدی برای بدست آوردن مادیات بین مردم به وجود آمده است، معنویت‌بهرخورداری از یک زندگی هدفمند و معنادار کمک می‌کند و اولین شرط ضروری برای معنادار شدن و هدفمند شدن شخص و زندگی فرد می‌باشد (۱). لذا در این پژوهش بر آن شدیم تا با بررسی متون گذشته به رابطه معنویت و سلامت معنوی بر کیفیت زندگی بپردازیم.

۱- مفهوم معنویت و سلامت معنوی

معانی بسیار مختلفی در مقالات و کتب گوناگون در مورد معنویت و سلامت معنوی ارائه شده است. هنگام پرداختن به این دو مفهوم مذهب نیز به میان می‌آید. معنویت مفهومی وسیع‌تر از مذهب دارد و به طور اولیه یک روند پویا، شخصی و تجربی است. عدم افتراق سلامت معنوی از معنویت در بسیاری از منابع، خود یکی از مباحث قابل توجه است. اگرچه می‌توان بطور منطقی فرض کرد که همپوشانی‌هایی بین تعریف سلامت معنوی و معنویت وجود دارد، مترادف شمردن آنها با یکدیگر یا بکارگیری آنها در متون مختلف حداقل بدون افتراق قابل شدن بین آنها، پدیده‌ای شایع و مورد چالش است (۳). طبق نظر راسل، معنویت و سلامت معنوی می‌توانند روزانه به طرق مختلف تظاهر کنند: تبدلات روزانه بادیگران، تعاملات معنوی مشخص به وسیله عشق، اعتماد، صداقت و درستکاری، یکپارچگی، احترام، فداکاری و دلسوزی، تجربیاتی در مورد طبیعت که احساس نزدیکی و اتحاد با دنیای طبیعی را ایجاد کند، ارتباط با ارواح جدا شده از جسم، ارتباط غیرشخصی بابرخی نیروهای برتر یا قدرتی که جهان را هدایت می‌کنند یا یک خدای شخصی که فرد را می‌شناسد و از او مراقبت می‌کند (۴).

۲- مفهوم کیفیت زندگی

تعاریف گوناگونی از کیفیت زندگی شده است که منبع ساز دیدگاه‌های مختلف است، ولی آنچه به عنوان مبنا و مرجع این پژوهش قرار گرفته تعریف سازمان بهداشت جهانی است، که در آن موارد آشکار و مرتبط با معیارهای زندگی از جمله سلامت جسمانی، سلامت روانی، سلامت اجتماعی، محیط را با کیفیت زندگی معادل دانسته است و می‌توان گفت بر اساس این تعریف جامع، کیفیت زندگی ارتباط تنگاتنگی با وضعیت جسمی، روانی، اجتماعی، اعتقادات شخصی و محیط دارد (۵).

ارتباط معنویت و سلامت معنوی با سلامت جسمی و سلامت روانی

نتایج مطالعات مختلفی نشان داده که معنویت و سلامت معنوی یکی از بهترین روش‌های تطابقی برای حل مشکلات ناشی از بیماری‌های مزمن از جمله بیماریهای صعب‌العلاج و سرطان‌ها به شمار می‌رود، رژه و همکاران (۱۳۹۱) در تحقیق خود با عنوان ارتباط سلامت معنوی با

جسمی و روانی انجام شد، بیان شده که معنویت و مذهب می‌تواند اثرات مثبت و افزایش‌دهنده‌ای بر طول عمر افراد و بهبود بیماری‌ها داشته باشد (۲). مطالعه‌ای که توسط ماجر و همکاران در مورد طول عمر و مذهبی بودن نشان داد که افراد مذهبی در مقایسه با دیگران بیشتر عمر می‌کردند (۱۰). معنویت باعث ارتقاء سطح کیفیت زندگی مبتلایان به سرطان سینه و افزایش طول عمر زنان مبتلا می‌شود (۹).

یکی از مشکلات شایع جوامع بشری وجود استرس و اضطراب است. رضایی و همکاران (۱۳۹۰) در بررسی ارتباط بین سلامت معنوی با استرس و اضطراب نشان دادند که بین استرس بیماران با تمامی ابعاد سلامت معنوی ارتباط آماری معنی‌دار وجود دارد (۱۱). نتیجه مطالعه هبرت و همکاران (۲۰۰۶) نشان داده است که معنویت در ۹۲ درصد موارد باعث ارتقاء سلامت روانی و کاهش سطح استرس و اضطراب افراد می‌شود، همچنین نتایج این پژوهش نشان داد که افرادی که مرتباً به کلیسا می‌روند سطح پایین‌تری از اختلالات اضطرابی را تحمل می‌کنند (۱۰).

نتایج مطالعه‌ای که در سال ۲۰۰۶ توسط سازمان جهانی بهداشت در ۱۸ کشور و بر روی ۵۰۸۷ نفر در مورد ارتباط با معنویت و مذهب با کیفیت زندگی انجام شد، نشان داد که معنویت و مذهب با تمام قلمروهای کیفیت زندگی همانند قلمروهای فیزیکی، اجتماعی، روانشناسی و محیطی پیوستگی بسیار بالایی دارد (۲). مطالعات مشابه در بسیاری از نقاط جهان مشخص شده است که معنویت می‌تواند توان مقابله با مشکلات را بالا ببرد و سلامت جسمی و روحی بیشتری را به ارمان آورد که خود یادآور قول حتمی خداوند در قرآن مجید (سوره‌عدآیه ۲۸) است که فرموده است: *أَلَا بِذِكْرِ اللَّهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ* (آگاه باشید که با یاد خدا دلها آرام گیرد) (۴).

مطالب ذکر شده نشانگر آن است که اعتقادات معنوی و برخورداری از سلامت معنوی در فرایند اعتلاء سلامت نقش بسزایی دارد، لذا باید سعی کرد از طریق آموزش و مشاوره نسبت به پررنگ کردن نقش معنویت و افزایش سلامت معنوی و کم رنگ کردن اعتقادات معنوی منفی گام برداشت، و زمینه را برای اعتلاء سلامت فراهم نمود تا

کیفیت زندگی در مبتلایان به بیماری عروق کرونر، به تأثیر معنویت بر ابعاد مختلف زندگی به عنوان عامل اساسی در ایجاد حس امیدواری؛ ارتقای سازگاری و تطابق؛ تقابل با درد ورنج ناشی از بیماری‌های صعب‌العلاج و روبرویی با بحران‌های وجودی ناشی از بیماری‌های تهدیدکننده حیات پی‌برند (۶). در مطالعه سلامت معنوی بیماران مبتلا به سرطان و عوامل مرتبط با آن، مشخص شده است که یکی از مهم‌ترین پاسخ‌های سازگاری در بیماران مبتلا به سرطان، بازگشت آن‌ها به معنویت است و این بازگشت نقش بسیار مهمی در بهبود تطابق و زندگی آنان دارد (۷).

در پژوهشی تحت عنوان بررسی رابطه سلامت روانی و کیفیت زندگی در بیماران مبتلا به سرطان، به جایگاه معنویت در جهت ایجاد امیدواری و افزایش کیفیت زندگی بیماران سرطانی، تأکید شده است (۸). لیون و همکاران (۲۰۰۴) نشان دادند که معنویت نقش مهمی در سازگاری با شرایط استرس‌زای ناشی از بیماری‌های مزمن دارد (۹). بر اساس مطالعاتی که توسط انجمن سرطان آمریکا انجام شده است، روند درمانی و بهبود در بیماران مبتلا به سرطان که باورهای معنوی قوی‌تری دارند و به دعا معتقد هستند به طرز معنی‌داری با موفقیت بیشتری همراه است. همچنین این بیماران در برخورد با بیماری، قدرت مواجهه و پذیرش شرایط بیماری بهتری را دارا هستند و بعد سلامت جسمی کیفیت زندگی می‌تواند تحت تأثیر باورهای معنوی، ارتقا یابد (۱۰).

همچنین مطالعات مختلفی نشان دادند معنویت و برخورداری از سلامت معنوی باعث افزایش طول عمر در افراد می‌شود. ماتیوز ۳۵۰ تا ۴۰۰ مطالعه را در بررسی‌های طولانی خویش پیدا کرد که نشان می‌دهد افراد دارای اعتقادات قوی مذهبی و محکم نسبت به کسانی که اعتقادات ضعیف‌تری دارند، از سلامت و طول عمر بیشتر و کیفیت زندگی بالاتری بهره‌مند بوده‌اند. پژوهش‌های انجام شده در مورد تأثیر مذهب بر سلامت روانی نیز حاکی از یک ارتباط مثبت میان این دو بوده، بطوری‌که از ۵۰ مطالعه انجام شده در مورد اعتقادات مذهبی و بهداشت روانی ۳۶ مورد ارتباط (۷۲٪) نشان‌دهنده ارتباط مثبت است (۱۰). نتایج مطالعه‌ای که در سال ۲۰۰۵ توسط ریپنتراب در مورد رابطه بین معنویت و مذهب با سلامت

روابط بین فردی بویژه در نوجوانان می‌شود، افزایش سلامت معنوی با افزایش امید و مهارت اجتماعی همراه است. لذا آگاهی از نیازهای معنوی و تشویق برای استفاده از مداخلات معنوی و حمایت معنوی توسط پرستاران به منظور اجرای مراقبت پرستاری کل نگر در حین درمان این بیماران ضرورت دارد (۱۵).

در پژوهشی با عنوان بررسی شیوه‌های انطباق با استرس و اضطراب اجتماعی، یافته‌ها حاکی از آن است که بیشترین عامل مؤثر در کاهش استرس و اضطراب اجتماعی، از طریق معنویت صورت گرفته است، برخورداری افراد از معنویت و سلامت معنوی، سبب تعلق آن‌ها به شبکه‌ای از اشخاص هم عقیده می‌گردد که می‌توانند در مواقع مورد نیاز به همدیگر کمک کنند. تصویری که معنویت به عنوان سپری ضربه‌گیر در مقابل استرس و اضطراب اجتماعی عمل می‌کند (۱۶). پژوهش‌های متعددی ثابت کرده‌اند که هرچه معنویت و سطح سلامتی معنوی افزایش پیدا می‌کند میزان سلامت اجتماعی نیز افزایش می‌یابد. در نقش معنویت بر سلامت اجتماعی به انسجام و کنترل اجتماعی، کاهش رفتارهای ناپه‌نجان و انحرافی، ایجاد یک نظام فکری مشترک و اصلاح جامعه و تغییر افکار ناسالم می‌توان اشاره نمود، به گونه‌ای که معنویت و برخورداری از سلامت معنوی می‌توانند فرد را به سوی کمال و تعالی و در نتیجه سلامت روانی و جسمی و نهایتاً سلامت اجتماعی هدایت کنند.

ارتباط معنویت و سلامت معنوی با محیط

شجاعی و همکاران (۱۳۸۸) تحقیقی با هدف بررسی ارتباط بین معنویت مدیران و معنویت محل کار با رضایت پرسنل و بیماران بستری در بیمارستان‌های دانشگاه علوم پزشکی قزوین انجام داده‌اند. در سازمان بیمار محور با رعایت مسائل معنوی توسط مدیریت و به تبع آن تأثیر آن بر پرسنل، رضایتمندی بیماران نیز افزایش می‌یابد. براساس نتایج بین بعد فردی معنویت محل کار در قسمت مفهوم کار با ابعاد وابسته به معنویت و بین واحد کاری معنویت محل کار با ابعاد کلی معنویت همبستگی معنی دار وجود داشت. همچنین بین رضایت بیمار از مراقبت پرستار و ابعاد وابسته به معنویت نیز ارتباط معناداری بود. نتایج نشان داد که توجه به معنویت در

افراد در پرتو اثر حمایتی معنویت ضمن احساس سلامتی بتوانند تغییرات مطلوب در شیوه زندگی خود ایجاد نمایند و به کیفیت زندگی مطلوبی دست یابند.

ارتباط معنویت و سلامت معنوی با سلامت اجتماعی

میرزا محمدی و همکاران (۱۳۹۰) با بررسی نقش آموزش‌های دینی و معنوی در سلامت فردی و اجتماعی و تأثیر پیشگیرانه آن در امر سلامت جسمی، روانی و اجتماعی و انواع سلامت از منظر متفکرین اسلامی و غربی نشان داده‌اند که معنویت تعاملات اجتماعی را افزایش داده و حمایت اجتماعی را به عنوان یک منبع ارتقای سلامت فراهم می‌آورد. به گونه‌ای که باورهای دینی می‌توانند فرد را به سوی کمال و تعالی و در نتیجه سلامت روانی و جسمی و نهایتاً سلامت اجتماعی هدایت کنند (۱۲).

معنویت و سلامت معنوی یگانه نیروی مورد هدف است که ابعاد جسمی، روانی و اجتماعی انسان را تشکیل می‌دهد. اضطراب اجتماعی می‌تواند این کنش منفی را دچار تنش نماید. به همین منظور خراسانی و همکاران (۱۳۹۱) مطالعه‌ای با هدف بررسی ارتباط سلامت معنوی و اضطراب اجتماعی جانبازان شیمیایی انجام داده‌اند، که براساس آن با تقویت معنویت و سلامت معنوی به عنوان یک نیروی قوی می‌توان اضطراب اجتماعی را کنترل نمود. لذا تقویت برنامه‌های سلامت معنوی مطابق با شرایط جدید اجتماعی امری بدیهی است (۱۳). مطالعه‌ای در کالیفرنیا نشان داد که حمایت اجتماعی می‌تواند تأثیرات آسیب‌زای محرک‌های استرس‌زا بر سیستم ایمنی بدن را کاهش دهد، بدین معنی کسانی که از حمایت اجتماعی بالاتری برخوردار باشند، سیستم ایمنی بدنشان نیز قویتر بوده و در نتیجه دیرتر بیمار شده و در صورت ابتلا به بیماری، زودتر بهبود می‌یابند. در این مطالعه آمده است که منابع گوناگونی برای دریافت حمایت اجتماعی وجود دارند که شاید بتوان گفت معنویت از مهم‌ترین منابع کسب حمایت اجتماعی می‌باشند (۱۴).

در مطالعه‌ای که با هدف بررسی ارتباط سلامت معنوی با ناامیدی و مهارت اجتماعی نوجوانان مبتلا به تالاسمی ماژور انجام شده است، نشان می‌دهد از آنجا که بتاتالاسمی ماژور بیماری مزمنی است که منجر به تضعیف

برای مدتی طولانی سیستم های عقلایی بوده اند، در حال ایجاد فضایی برای بعد معنوی هستند؛ بُعدی که با قوانین و نظم و ترتیب کمتر سرو کار دارد و بیشتر با معنا، هدف و حس تعهد ارتباط می یابد (۱۸).

بر اساس نتایج مطالعات معنویت به طور مثبت بر عملکرد فرد در محیط کاری تأثیر می گذارد. افزایش خلاقیت، رضایت، عملکرد تیم و تعهد سازمانی، در محیط هایی که تلاش می کنند بالندگی معنوی اعضای خود را ارتقا بخشند، گزارش شده است. افراد انتظار دارند سازمان هایی طراحی و ایجاد شوند که جستجوی آنها برای معنا یا کمال را تسهیل سازند (۲۰).

نتیجه گیری: بررسی در مطالعات مختلف نشان داد در افرادی که از معنویت و سلامت معنوی بالایی برخوردار هستند موارد زیر وجود دارد: برخورداری از یک زندگی سالم و مولد و با کیفیت توأم با طول عمر قابل قبول و کاهش میزان مرگ و میر همچنین پیشگیری از بیماری، افزایش تحمل بیماری، بهبود سریع تر بیماری، احساس رضایتمندی از زندگی، کاهش میزان استفاده از خدمات بهداشتی - درمانی و تعامل سالم فرد در اجتماع و در نهایت اینکه اکثریت قریب به اتفاق مطالعات، حاکی از تأثیر مثبت معنویت و سلامت معنوی در کیفیت زندگی افراد بوده و پژوهشگران لزوم استفاده از معنویت را در کنار درمان های طبی، جهت کنترل و درمان بیماری و بهبود کیفیت زندگی پیشنهاد می کنند.

مدیران و به طبع آن ایجاد یک جو معنوی در محیط کار می تواند تأثیر مؤثری بر رضایت بیماران و پرسنل داشته باشد (۱۷). نتایج مطالعه دیگری نشان می دهد که ورود معنویت در محیط کاری به کارکنان این توانایی را می دهد تا چشم انداز یکپارچه تری را نسبت به محیط کار، خانواده و جامعه ی خویش به دست آورند. امروزه به نظر می رسد، کارکنان در هر کجا که فعالیت می کنند، چیزی فراتر از پاداش های مادی در کار جستجو می کنند. آنان در جستجوی کاری با معنا، امیدبخش و خواستار متعادل ساختن زندگی شان هستند سازمان ها با کارکنانی رشد یافته و بالنده ای روبرویند که در پی یافتن کاری با معنا و هدفمندند (۱۸).

معنویت در محیط کار قاعده ی نوپایی است که می تواند نیرویی قدرتمند و ژرف را برای زندگی افراد به ارمغان آورد. این نیروی قدرتمند زمانی حاصل خواهد شد که زندگی کاری با زندگی معنوی کارکنان پیوند بخورد. با چنین نیرویی، کارکنان تقریباً با هزاران ساعت کاری، می توانند کاری لذت بخشتر، متوازنتر و معنادارتر داشته باشند. یکپارچگی معنویت با زندگی کاری باعث می شود، افراد رضایت بیشتری از کارشان داشته باشند و وقتی از محیط کار خود فارغ و به خانواده می پیوندند، به جای گریز از یکدیگر به یاری هم بشتابند. به دلیل این یکپارچگی و تلفیق، سازمان ها با افرادی اخلاقی تر و مولدتر، ممکن است به سودآوری بیشتر دست یابند (۱۹). سازمان هایی که

منابع:

- ۱- رفیعی غ، نقش دعا و نیایش بر سلامت جسمی و روانی، مجله دانشگاه علوم پزشکی قم، دوره پنجم، شماره سوم، پاییز ۹۰، ویژه نامه طب و دین، ص ۶۶-۷۳
- ۲- علیجان زاده م. نقش قرآن و معنویت در ارتقای بهداشت و سلامت فرد و جامعه. ادراک، مجله علمی کمیته تحقیقات دانشجویی دانشگاه قزوین، سال ششم، شماره بیست و چهارم، زمستان ۱۳۹۰
- ۳- عزیزی فریدون. سلامت معنوی چیست؟. مجموعه مقالات همایش مقدمه ای بر سلامت معنوی، موسسه انتشارات فرهنگستان علوم پزشکی جمهوری اسلامی ایران، (۱۳۸۹) صفحات ۱۳-۹.
- ۴- امیدواری س. سلامت معنوی؛ مفاهیم و چالش ها. فصلنامه تخصصی پژوهش های میان رشته ای قرآنی سال اول، شماره اول، زمستان ۱۳۸۷.
- ۵- حدیدچی ا، چگونگی وضعیت کیفیت زندگی شهروندان شهر جدید پردیس، فصلنامه پژوهش اجتماعی، سال دوم، شماره چهارم، پاییز ۱۳۸۸

۶- رژه ن، جهانی ع، کریمی ه، هادوی ا، زایری ف، خاتونی ع. ارتباط سلامت معنوی با کیفیت زندگی در مبتلایان به بیماری عروق کرونر. سبکزندگیاسلامیبا محوریت سلامت ۱۳۹۱؛ ۱(۲): ۲۶-۳۱.

۷- آقاحسینی ش، رحمانی آ، عبدالله زاده ف، کرمانی ا. سلامت معنوی بیماران مبتلا به سرطان و عوامل مرتبط با آن. مجله دانشگاه علوم پزشکی قم، پاییز ۹۰؛ ویژه نامه طب و دین: ص ۷-۱۲

۸- شهرکی واحد ع، مردانی حموله م. بررسی رابطه سلامت روانی و کیفیت زندگی در بیماران مبتلا به سرطان. مجله علمی دانشگاه علوم پزشکی و خدمات بهداشتی درمانی همدان، دوره شانزدهم، شماره ۲، تابستان ۱۳۸۸، شماره مسلسل ۵۲

9- Livneh H, Lott S, Antonak R. Patterns of psychosocial adaptation to chronic illness and disability: a cluster analytic approach. *PsychoHealth Med*. 2004;9(4):411-30.

۱۰- مظاهری عفت، محمدی ر. آهنگران ز. ابراهیمی ف. خلیق ش. گرایش‌های مذهبی و سلامت جسمی روحی (۱۳۹۱) *گرایش‌های معنوی و سلامت جسمی و روحی*. سمینار باورهای دینی و دانشگاه، اردبیل - دانشکده پرستاری و مامایی.

۱۱- رضایی ا، قاسمی ط، ابراهیمی ا، کریمیان ج (۱۳۹۰) ارتباط بین سلامت معنوی با استرس، اضطراب و برخی متغیرهای جمعیت‌شناختی زنان مبتلا به سرطان سینه مراجعه کننده به مرکز درمانی تخصصی سرطان اصفهان، مجله علمی پژوهشی نظام سلامت، دوره ۸، شماره ۱، تابستان ۱۳۹۱

۱۲- میرزاحمدی م، فراهانی م، اسفندیاری س. بررسی نقش آموزش‌های دینی در سلامت فردی و اجتماعی. نشریه علوم انسانی دانشگاه اسلامی، تابستان ۱۳۹۰؛ شماره ۴۷.

۱۳- خراسانی ا، محبوبی م، اعتمادی م، قیاسی م، افکار ا. بررسی ارتباط سلامت معنوی و اضطراب اجتماعی جانبازان شیمیایی. نشریه دانشگاه علوم پزشکی اصفهان، مرداد- شهریور ۱۳۹۱؛ دوره یازدهم، شماره چهارم.

14. Hui-XinWanga, Murray A. Mittlemanb, Kristina Orth-Gomera Influence of social support on progression of coronary artery disease in women. *Social Science & Medicine* 60 (2008) 599-607

۱۵- ضیغمی محمدی، ارتباط سلامت معنوی با ناامیدی و مهارت اجتماعی نوجوانان مبتلا به تالاسمی ماژور سال ۱۳۹۰. مراقبت‌های نوین، فصلنامه علمی دانشکده پرستاری و مامایی دانشگاه علوم پزشکی بیرجند. ۱۳۸(۳): ۱۲۴-۱۱۶

۱۶- ریاحی م، وردی نیا ا، پور حسین ز، بررسیرابطه بین حمایت اجتماعی و سلامت روان، فصلنامه علمی پژوهشی رفاه اجتماعی، سال دهم، شماره ۳۹

۱۷- شجاعی پ، صادقی ط، کریمی ط، مختاری پ. بررسی ارتباط بین معنویت مدیران و معنویت محل کار با رضایت بیماران و کارکنان بیمارستانی. گروه مدیریت خدمات بهداشتی درمانی دانشگاه علوم پزشکی قزوین، مرداد و شهریور ۱۳۹۱؛ ۱۱(۴): ۴۵۱-۴۵۸.

۱۸- عابدی جعفری ح، رستگار ع، ظهور معنویت در سازمانها، فصلنامه علوم مدیریت ایران، سال دوم، شماره ۵، ص ۹۹-۱۲۱

19- Gibbons, P. (2001). *Spirituality at Work: A Pre-Theoretical Overview*, MSC.Thesis – BirnbeckCallege, University of London.

۲۰- فتاحی، مهدی، ۱۳۸۵، معنویت در کار، نشریه فرهنگ مدیریت، شماره سیزدهم، سال چهارم، تابستان ۱۳۸۵، ص

۱۹-۲۵